

BÖLÜM 6

I-ARTUKLULAR DEVLETİ: KURULUŞU VE DEVLET YAPISI

Artuklular, Büyük Selçuklu Devleti'nin önemli komutanlarından Artuk Bey'in soyundan gelen ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de uzun yıllar hüküm sürmüş önemli bir Türkmen Beyliği'dir. Kurdukları devlet yapısı, hoşgörülü yönetim anlayışları ve özellikle bilim ile sanata verdikleri desteklerle bölgenin kültürel ve siyasi tarihinde derin izler bırakmışlardır.

6.1. Artuklu Beyliği'nin Kuruluşu

Artuk Bey Kimdir?

Artuk b. Eksük, Selçuklu Sultanları Alparslan ve Melikşah dönemlerinin ünlü komutanlarından biridir. Malazgirt Zaferi'nin kazanılmasında çok önemli görevler üstlenmiştir. Türk Oğuzları'nın **Döger boyuna** mensup olan **Zahirüddin Artuk Bey**, 400/1010 tarihinde Şehriman'da doğmuştur; babası çobandı.⁴

Artuk Bey, Anadolu Fatihi Alparslan'ın en önemli komutanlarından biriydi ve Alparslan'ın kızı ile evliydi. Bu evlilikten **Sokman, İlğazi, Behram, Hasan** adında dört oğlu dünyaya geldi.⁵

Selçuklular'ın Mardin ve havalisine akınları XI. yüzyılın ortalarında başlamış ve bu çerçevede Mardin'e de 433/1042 tarihinde Türk akınları ulaşmıştır.⁶

Ancak Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun yeni sahibinin kim olacağı kesinleşince, bu akınlar daha yoğun bir şekilde Artuk Bey döneminde artmıştır.

Artuk Bey, Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans'la imzalanan antlaşmanın yerine getirilmemesi üzerine, Alparslan'ın buyruğuyla Orta Anadolu'da Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler yaptıktan sonra Sakarya ırmağını geçerek İzmit taraflarına ulaştı. Alparslan'ın ölümü ve kardeşi Karaaslan Kavurt Bey'in saltanat iddiasıyla harekete geçmesi üzerine merkeze çağrıldı ve Kavurt'un bertaraf edilip Melikşah'ın tahta geçmesinde önemli rol oynadı.

Daha sonra tekrar Anadolu'ya dönen Artuk Bey; Kutalmış oğulları, Tutuş, Afşin, Dilmaç oğlu Muhammed ve Davud oğlu gibi Selçuklu şehzade ve emirleriyle birlikte Bizans'a karşı isyan edip İstanbul'a hücumla hazırlanan ücretli Norman askerleri kumandanı Urselus'u mağlup edip esir almayı başardı.

Bir süre sonra Sultan Melikşah tarafından Anadolu fetih görevinden alınıp İran-Irak sınır bölgesindeki **Hulvan'a** (Irak kuzeyde Tikrî'ten güneyde Basra körfezine, doğuda Hulvân'dan) tayin edildi (1076). Artuk Bey ayrıca kendisine Ahsa ve Bahreyn'de isyan eden Karmatiler'le ilgilenme görevi de verildi. Artuk Bey, 1076'da 7000 kişilik bir süvari kuvvetiyle Basra'ya, oradan Ahsa'ya gitti ve Karmatiler ile uzun yıllar mücadele etmiş bulunan Abdullah b. Ali el-Uyuni ile birlikte Karmatiler'i tamamen itaat altına aldı (1079).

Artuk Bey aynı yıl Tacüddeve Tutuş'un emrinde Suriye seferine katıldı. Bu arada Hulvan ve el-Cebel'i Selçuklu topraklarına kattı ve bu başarıları üzerine Hulvan ve civarına vali tayin edildi.

Artuk Bey, Haziran 1083 yılında Sultan Melikşah'ın buyruğuyla Mervanoğulları ailesinin idaresindeki Diyarbakır bölgesinin fethiyle görevlendirilen Fahrüddeve Muhammed b. Cehir'in maiyetinde sefere katıldı. Fakat Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düştüğü için kuvvetleriyle birlikte savaşı terk ederek Sincar'a çekildi. Bu sırada Melikşah'ın Musul kuşatmasında bulundu. Sultanın kardeşi Tekeş'in isyan etmesi üzerine kuşatmayı kaldıran sultanla birlikte Merverrüz'e giderek onu cezalandırma harekâtına katıldı ve başarılı hizmetlerde bulundu.

Artuk Bey bununla birlikte Diyarbakır harekâtından ayrılması ve Musul Emiri Şerefüddeve Müslim ile anlaşması sebebiyle sultandan destek alamayınca ikta yeri olan Hulvan'a çekildi. Artuk Bey daha sonra Melikşah'ın hizmetinden ayrılıp Suriye ve Filistin Selçuklu Hükümdarı Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş babasının bu değerli kumandanını Kudüs ve yöresine vali tayin etti. Ayrıca serhat şehrini de kendisine ikta olarak verdi (1085). Bu arada Musul Emiri Müslim'in Melikşah'a karşı oluşturmaya çalıştığı ve içinde Tutuş ve Mısır Fatımileri'nin de yer aldığı bir ittifaka girdi ise de bu ittifak çeşitli sebeplerle gerçekleşmedi. Daha sonra maiyetindeki Türkmenlerle el-Cezire'ye gelen Artuk Bey, Fahrüddeve'nin ilhak harekâtına devam ettiği Diyarbekir bölgesini ele geçirme teşebbüsünde bulundu.

Artuk Bey, gönülünü almak isteyen Melikşah'ın gönderdiği hediyeleri kabul etmeyerek sultana karşı adeta isyan eder bir duruma geldi. Bunun üzerine Melikşah, el-Cezire'de bulunan Selçuklu kumandanları Sa'düddeve Gevherayin,

Karatekin ve Anuş Teğin vasıtasıyla onun kendisine itaat etmesini istedi. Maiyetindeki Türkmenlerin kendisini terk etmeleri üzerine, Artuk Bey önce bağlılık arz etti ise de sonra yeniden Tutuş'un hizmetine girdi.

Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethi ardından Halep'i kuşatması üzerine, burayı elinde tutan Şerif Ebu Ali şehri teslim etmek maksadıyla Tutuş'u davet etti. Derhal harekete geçen Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde Halep'e geldi. Böylece Şerif Ebu Ali'nin entrikaları yüzünden karşı karşıya gelen iki Türk ordusu şiddetli bir savaşa tutuştular. Artuk Bey'in gayretleri sonucu Süleyman Şah'ın ordusu yenilgiye uğradı. Süleyman Şah intihar etti (5 Haziran 1086).

Artuk Bey, Kuzey Suriye hâkimiyeti için Selçuklu İmparatorluğu tabileri arasında ortaya çıkan bu kanlı buhran üzerine bölgeye bir sefer düzenleyip Halep yakınlarına gelen Sultan Melikşah'ın kuvvetlerine karşı saldırıya geçilmesini istedi ise de Tutuş bunu kabul etmeyerek Dımaşk'a çekildi.

Artuk Bey bundan sonra sultanın teveccühünü kazanmaya çalıştı ve 480 Muharrem'inde (Nisan 1087) Bağdat'a hareket etti. Artuk Bey Nisan 1087 tarihinde Kudüs'e döndü. Dört yıl valilik yaptığı Kudüs'te 484'te (1091) yılında vefat etti. Naaşı Süleyman Mabedi'ne giden yol üzerinde defnedilmiştir. Artuk Bey sağlığında beylik kurmamıştır.⁷ 1063-1086 yılları arasında yirmi üç yıl gibi uzun bir süre Selçuklu Devleti hizmetinde bulunmuş olan Artuk Bey, Arap kaynaklarında nadir Türk kumandanlarından biri olarak vasıflandırılmaktadır.⁸

Artuk Bey'in vefatı sonrası Dukak ve Rıdvan arasındaki iç savaş daha da şiddetlenir. Bu iki kardeşin amansız mücadelesini fırsat bilen Fatımiler, kolaylıkla Kudüs başta olmak üzere doğu şehirlerini aldı.

Artuk Bey'in Mezarı ve Mirası

Süleyman Mabedi yolu üzerindeki Artuk Beyin Mezarına ait iki resim.

Artuk'un oğulları Sökmen ve İl-gazi de Kudüs'te uzun müddet kalmadılar. Hatta bir rivayete göre, Fatımiler Haçlıları, Suriye'yi istilaya teşvik ettiler veya onlarla gizli ittifak yaptılarsa da nihayet Haçlılar Kudüs'ü alarak Fatımileri de oradan çıkardılar. Kaynaklar Artuk'un akıllı, kudretli ve kahraman bir insan olduğunu yazar. İbnü'l-Esir de Artuk'un hiçbir savaştan mağlubiyet görmediğini söylemektedir.

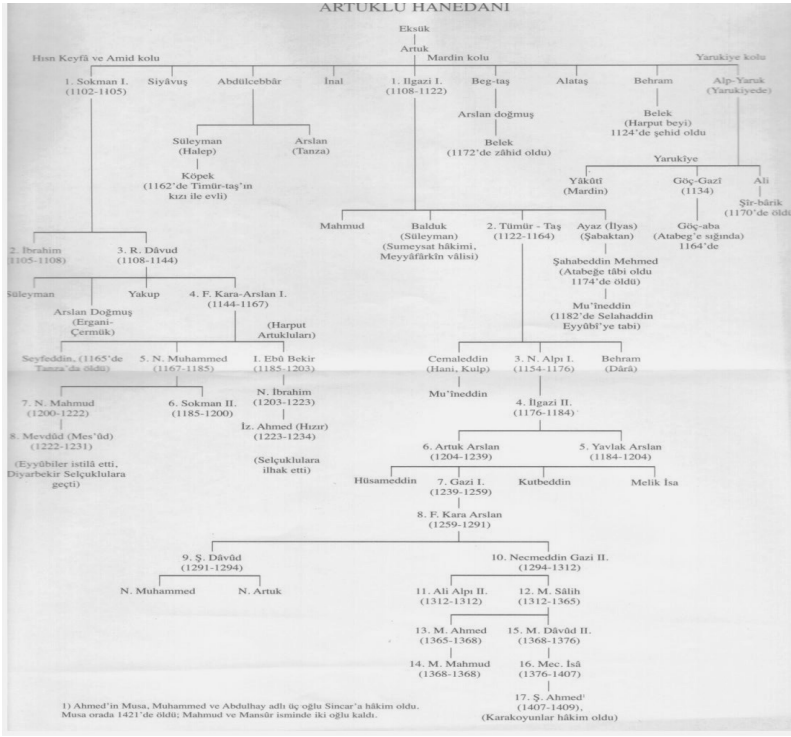
Artukluların Zuhuru ve Menşei

Artuk Bey ve evlatlarının büyük ve sadık bir Türkmen kitlesine sahip bulunmaları, şüphesiz, asil Oğuz beylerinden olması ile alakalıdır. XIV. asır müelliflerinden Şemseddin el-Cezeri, Artukluları Oğuzların **Döğer boyuna** mensup göstermiştir.¹¹ Bazı Türk tarihçileri Artukoğullarının kurdukları devletlerde tedavüle koydukları paralarının üzerinde görülen işaretlerin Kayı damgası olduğunu ve Artukluların da bu boydan geldiğini ileri sürmektedir.

Artuklular'ın törelerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları görülmektedir. Artuklular hâkimiyet ve devlet sembolü olarak oku kullandıkları gibi aynı mahiyeti ile damgalarını da muhafaza etmişlerdir. Artuklular bu sebeple sikkelerinde bulunan işaretler üzerinde durmak ne kadar lüzumlu ise bunları isabetle teşhis ve tayinde de o derece hassasiyet göstermek şarttır. Zira bu işaretler arasında Kayı damgasına benzemeyenler daha çoktur.

Artuklular ve Artuk-ilinde yaşayan Oğuzlar arasında boy teşkilatı ve ananeleri çok kuvvetli olduğundan Cezeri'nin bu kaydı, eskiden beri kaynaktan gelmesi de, çok mühimdir. Artuklular'ın daima göçebe bir Türkmen kitlesine dayandıklarını, ordularının başlıca askerlerini bunlar teşkil ettiğini ve hanedanına daima eski bağlılık ve sadakatlerini sıkı bir şekilde muhafaza ettiklerini biliyoruz. Artuklular XIII. ve XIV. asırdan yıkılışına kadar hükümdarlarının yanında mücadeleleri hanedanın menşeiini tayin ve Cezeri'yi teyit eder mahiyettedir.

Selçuklular devrinde Anadolu'da kurulan siyasi teşekküllerden biri de Artukoğulları'dır. Doğu Anadolu ve kuzey Suriye'de Haçlılara karşı yaptıkları cihat ve memleketlerinde vücuda getirdikleri eserler ile tanınan Artuklular diğer devlet veya beyliklerden sonra XII. asrın başlarında hâkimiyet kurabilmişlerdir. **Mardin, Hasankeyf ve Harput bölgelerinde 1102-1409 yılları arasında hüküm sürmüş bir Oğuz Türkmen Beyliği'dir.**

Artuklu Hanedanı Soy Ağacı

6.2. Artuklu Devlet Teşkilatı

Artukoğulları, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi karmaşık ve düzenli bir devlet teşkilatına sahipti.

Saray Teşkilatı

Artuklu hükümdarlarının da başının üzerinde “**Sancak**” taşıyordu. Ebu'l Fedail Muhammed el-Hamavi'nin bildirdiğine göre, son Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Mevdut'un oğlu ile Hısn-ı Keyfa'da isyan eden Artuklu emirleri şehzadeyi hükümdar ilan etmişler ve başı üzerinde “Sancak” kaldırmışlardı.¹²

Artuklu hükümdarının tahta çıkışında genellikle şenlik düzenlenmesi usuldendi. Örneğin, İbnü'l Ezrak'un verdiği bilgiye göre Mardin Artuklu Hükümdarı Kutbü'd-Din İlgazi'nin tahta geçişinde bunu kutlamak için şenlikler yapıldığı gibi bir takım vergiler de kaldırılarak halk memnun edilmişti. Artuklu hükümdarlarının saray hayatı hakkında şu an için bilgimiz sınırlıdır.

Yönetim Kademesi:

- **Hacib:** Abbasilerden itibaren Türk-İslam devletlerinde saray teşkilatlarında yer alan bu memuriyet Artuklularda da bulunuyordu. Hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacibler, daha çok hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Haciblerin sayısı bir veya daha fazla olabiliyordu. Bazen hacibler başka görevlere de getirilebilirlerdi. Fakat haciblik lakabını yine de taşırlardı. Örneğin Hacib el Düneysiri, valilik görevine getirilmiş olmasına rağmen hacib unvanını korumaya devam etmiştir. Haciblerin Artuklularda diğer Türk İslam devletlerinde sahip oldukları fonksiyonları taşıdıkları muhakkaktır. Artukluların bu kadar önemli görevi taşıyan haciblere geliri bol iktalar tahsis ettiklerini görmekteyiz. İbnü'l-Erzak'a göre, Mardin Artuklu hükümdarı Necmü'd-Din Alpi'nin hacibliğine getirilen Sadü'd-Devlel Altıntaş'a Sumeysat, yine aynı göreve getirilen Ebu Mansur-el-Cüveyniye de Şabahtan Bölgesi iktâ edilmişti. Ebnü'l Ezrak, Artuklularda haciblere Buk, Âlem ve Çavuş verildiğini söylemektedir. Artuklularda hacibler, esas vazifelerinin dışında hükümdarın özel işleri için de görev verilirdi.
- **Emir-i Candar:** Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu koruyucuların komutanı olan bu memurlar Artuklu saraylarında da görev yapıyorlardı. Bununla ilgili tek kayıt Ebu'l Fedail Muhammed el-Hamayi'de bulunmaktadır. Bu kayda göre, Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i ele geçirdikten sonra Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Mevdut'un Emir-i Candarı ile görüşmesine izin vermiştir.¹³
- **Candar:** Saray teşkilatı içerisinde önemli bir fonksiyonu olmayan ve hükümdarın elbiselerinden sorumlu bu kişiler, Artuklularda da bulunuyordu. Ebu'l Fedail'in kaydında Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i aldıktan sonra Artuklu Hükümdarı Mevdut için bütün ihtiyaçlarının görmek için Candar da tahsis edilmesini istemişti.¹⁴
- **Çavuş:** Saray teşkilatı içerisinde hükümdarın posta işlerini yürütmekle görevli bu memurlar diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Bu konuda tek kaydımız Tahiü'l Mansuri'de yer almaktadır. Bu kayda göre, daha önce bahsi geçen olaydan sonra Melik Adil, Artuklu hükümdarı Mevdud'a çavuş verilmesini de emretmişti.¹⁵
- **Divan Mütevellisi:** Hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı Divan-ı Ecell veya Büyük Divan'ın işleyişi ile ilgili protokol

hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. İbnü'l Arzaka göre 543/1148 tarihinde bu görevi yürüten Hasan b. Muhatter'in ölümü üzerine yerine oğlu Kerimü'd-Devle Ebu Mansur "Halid Müeyyidu'd-Devle" lakabı ile babasının yerine getirilmişti.¹⁶

- **Harem Ağası:** Hükümdarın haremi ile ilgili olan bu birime ait kayıt ise, sadece Süryani Hihael'de bulunmaktadır.¹⁷
- **Nevbet:** Mızıkacı takımı olup, sefer sırasında hükümdarın yanında yer alırdı. Artuklularda ise mızıkacı takımı değil de Nevbet Atı'nın bulunduğu söylenmektedir. Eyyubilerde ve Memlûklülerde bulunduğu bilinen ve hükümdarın emrinde her an binmesi için hazır tutulan bu at, Artuklu hükümdarları için de bulunuyordu. Tarihü'l-Mansuri kaydına göre, Melik Adil, Artuklu hükümdarı Mevdut'a Nevbet Atı'nı kullanmasına müsaade etmişti.¹⁸

Hükümet Teşkilatı

Divan-ı Ecell: Devletin icra organı olan bu teşkilat, Artuklularda "**Divan-ı Ecell**" (**Büyük Divan**) adını alıyordu.¹⁹ Divan-ı Ecell "Darü'l Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray bünyesi içerisinde yer alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden İbn Summaka, Amid bu divana başkanlık yaptığı bir toplantıdan sonra suikast neticesinde öldürülmüştü.²⁰

Divanın diğer üyeleri veya hükümet görevlileri arasında yer alan bazı kişiler ve birimler şunlardır:

- **Vezir:** Vezir, hükümdardan sonra devlet içerisinde, askeri ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adamı idi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hanedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Örneğin; Mardin Artuklu Hükümdarı Necmü'd-Din İlgazi'nin oğlu Süleyman ve Abdülmelik'in oğlu Sabit'i kendisine vezir edinmişti. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askeri kökenli olabiliyordu. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din ve kardeşi el-Asil, ulema sınıfından gelmiş olan vezirler idi. Mardin Artuklu veziri Memkinü'd-Devle İbrahim b. Munkiz de aynı sınıf vezirlerden idi. Son Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din el Sincari de kalem ehlinde gelen vezirlerden birisiydi. Umumiyetle Artuklu vezirlerinden büyük bir

kısmı bu sınıfa dâhildi. Ancak az da olsa askeri kökenli vezirler de vardır. Örneğin Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Sokman'ın veziri olan İbn Summaka'nın öldürülmesinden sonra bu göreve getirilen el-Salah Kutluğ Aba, ordudan gelen vezirler arasında yer alıyordu. Vezire Divan Nazırı da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda Divan-ı Ecell'e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. İbnü'l Erzak da bir kayda göre, vezir Abdülmelik'in ölümü ile yerine el-Nasih Ali b. Ahmet el-Amid (Diyarbakır) ve Meyyafarikin'de (Silvan) Divan Nazırlığına getirilmişti. Burada anlaşılan ölen bir vezirin yerine diğer bir vezirin atanmasıdır. Vezirler hükümdarın olmadığı zamanlarda Büyük Divan'a başkanlık ederler ve idari işleri yürütürlerdi. Bazen hükümdar tarafından olağanüstü bir görev ile de vazifelendirilebilirdi.

- **Atabey:** Anadolu Selçuklularında Divan üyesi kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan (1. Beyler, amirler. 2. Üstsubaylar: Ordu kumandanı) olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askeri ve idari yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Yetişmesinden sorumlu mürebbisi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yararlanarak idareye el koyup, bu şekilde yirmiden fazla devlet kurmuşlardır. Hısn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Nurü'd-Din Muhammed ölünce küçük yaştaki oğlu II. Sokman hükümdar olmuştu. Kendisine önce İbn Summaka vezirlik yapmış, onun öldürülmesi üzerine de Kutluğ Aba vezir olmuştu. İmadüd-Din el -İsfahani kaydına göre, Kutluğ Aba aynı zamanda II. Sokman'ın Atabeyi' idi.²¹
- **Divan-ı İstifa:** Divan-ı İstifa, devletin mali işlerinden sorumlu birimdir. Bu görevi yürüten kimseye de “**Müstevfî**” adı verildi. Artuklularda Divan-ı İstifa ve bu göreve getirilen müstevfî hakkındaki bilgiyi Ezrak sayesinde öğrenmekteyiz. Buna göre 561/1165 yılında Kara-Arslan döneminde el-Safî Yahya, b. Abdü-I-Vahid bütün vilayetlerin istifa işleri ile görevlendirilmişti.²² Buradan anladığımıza göre, müstevfî adına her vilayette görev yapan memurlar da bulunmakta idi. Kaynaklarda bu ünitenin çalışmasıyla ilgili ayrıntı bu güne kadar bulunamamıştır.
- **Amidlik:** Artuklular'da merkezi teşkilata bağlı olarak çalışan görevlilerden birisi de Amid idi. Divan-ı İstifa'ya bağlı olarak çalışan bu memurlar, her eyalette vergi tarh ve tahsilinden sorumluydular. Artuklular da vergilerin tahsili için amidleri kullanıyorlardı. İbnül Ezrak, 560/1116'da Temim b. Adil'in Meyafarikin'e (Silvan) amid olarak tayin edildiğini ve bir sene sonra adı geçenin azledilerek yerine İbrahim b. el-Haç el Mearidi'nin getirildiğini kaydeder.

- **Divan-ı İşraf:** Devletin mali ve idari işlerini kontrol eden bir nevi teftiş kurulu olan bu büroya Divan-ı İşraf ve başında bulunan kimseye de “**Müşrif**” adı verilirdi. Abbasilerden itibaren Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında var olduğu bilinen bu birim, Artuklularda da bulunuyordu. İbnül Ezrak’ın verdiği bilgiye göre müellifin bizzat kendisi 543/1148’de Divan Müşrifliğine getirilmişti.²³
- **Evkaf Nazırlığı:** Devlet teşkilatı içerisinde yer alan bu birim, vakıfların idaresinden sorumlu idi. Yine İbnül Erzak kaydına göre müellif divan müşrifliğinden sonra Evkaf Nazırlığına atanmıştı. Ayrıca aynı kaynağa göre, vezir Abdülmelik vezaretten önce bu görevi yürütmekte idi.²⁴
- **Divan-ı Muhtesip:** Belediye işlerinden sorumlu olan bu divan, fiyatların tespiti ve kontrolü, şehrin temizliği, ahlak dışı davranışların takibi vb. görevleri yapardı. Bu görevi yapan kişiye “**Muhtesib**” denirdi. Daha çok ulema sınıfından olan kimselerin getirildiği bu memuriyet bütün Türk-İslam devletlerinde görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre el-Amid b. Ebu Tahir, Mardin’de Artuklu Hükümdarı Timurtaş zamanında bu göreve getirilmişti.²⁵
- **Naibler-Kâtipler:** Artuklu Devlet Teşkilatının çeşitli birimleriyle ilgili olarak merkez veya taşrada naib ve kâtiplerin görevlendirildiğini de görmekteyiz. Görevi ve bağlı bulunduğu divan veya sorumlusu hakkında açık bilgi verilmemekle birlikte Zeynü’-d-Din Şihab adında birisinin hem naiplik hem de kâtiplik görevini beraber yürüttüğüne dair bir kayıt vardır.²⁶
- **Kadılık:** Türk-İslam devletlerinde sivil halkın adli meselelerini İslami kaidelere göre halletmek görevi, kadılara verilmişti. Artuklular’da da hükümet merkezinde ve taşrada adalet işlerinden sorumlu kadılar bulunmakta idi. Hükümdar tarafından tayin edilen kadılara merasim esnasında atlas bir cübbe giydiriliyordu.²⁷ Artuklu Devlet Teşkilatında görev yapan ve kaynaklarda adına rastlayabildiğimiz kadı sayısı oldukça fazladır.²⁸ Onun için burada hepsinin adını saymayacağız. Sadece birkaç örnek vereceğiz: 552/1157’de Şemsü’-d-Din İbrahim Hısn-ı Keyfa kadılığına ve Sadrü’-d-Din Ebu Ali de Siirt kadılığına getirilmişti. Mezheplere göre bir şehirde müteaddit kadılar bulunuyordu. Hanefi, Şafii, Hanbeli ve Maliki olmak üzere tayin edilen bu kadılardan mezhebin kadısı baş kadı olurdu. Kadının naip, kâtip ve şahitleri de bulunuyordu.

Bunlardan başka Artuklularda daha birçok kurumun bulunduğu muhakkaktır. Örneğin, haberleşme ile ilgili olarak Berid teşkilatının bulunduğu ve haberleşmeyi sağlamak için ulak olarak kullanmalarının yanı sıra özel yetiştirilmiş posta güvercini de kullandıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz.²⁹

6.3. Artukluların Bilim ve Sanata Verdikleri Destekler

Artuklular, hoşgörölü yönetim anlayışlarıyla bilimin ve sanatın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Saraylarında birçok bilim adamı ve sanatçıyı himaye etmişlerdir.

Ebû'l İz El Cezeri

Ebû'l İz El Cezeri, 1136 yılında Cizre'nin Tor mahallesinde doğmuştur. Sibernetik alanın kurucusu kabul edilen, fizikçi, robot ve matrix ustası bilim adamı "İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El-Cezeri" 1206'da Cizre'de vefat etti.

Artukoğulları'nın sarayında **32 yıl Reis'ül Amal (başmühendislik)** görevinde bulunan Cezeri, Artuklu emirlerinden Nureddin Muhammed (1167) ve oğulları Kutbeddin Sokman (1185) ile Nasirüddin Mahmud (1201) zamanında da saraydan ayrılmayarak çalışmalarını sürdürdü. Sarayda bulunduğu dönemde bir robot yaparak Artuklu Hükümdarı Mahmud bin Mehmed'e sundu. Kendi kendine hareket eden robotu hayranlık ve takdirle karşılayan Mahmud bin Mehmed, buluşlarını bir kitap haline getirmesini istedi. Bunun üzerine Cezeri de 502'den fazla cihazın kullanım esaslarını, yararlanma olanaklarını çizimlerle gösterdiği en önemli eseri olan '**Kitab-ül-Cami beyn El İlmi vel-Amel-in-Nafi fi Sinaat-il-hiyel**' (**Mekanik Hareketlerden Mühendislikte Faydalanmayı İçeren Kitap**) adlı eserini kaleme aldı.

Artuklu Türk Ebû'l İz El Cezeri, **Sibernetik biliminin temellerini attı**. Cezeri, en önemli çalışmalarını haberleşme, denge kurma ve ayarlama, insanlar ile makinelerde bilgi alışverişi ve kontrolünü sağlama gibi konuları kapsayan sibernetik alanında yaptı. Bilgisayarın dayandığı sistemin ve sibernetik biliminin temellerini atan Cezeri, sibernetiğin babalarından sayılan İngiliz nöroloji profesörü Dr. Ross Ashby'nin 1951'de 'Üstün Denge Durumu'nu ortaya atmasından sekiz yüz yıl kadar önce otomatik sistem kurmakla yetinmeyip, otomatik çalışan sistemler arasında denge kurmayı başardı. İslam'ın Altın Çağında çalışmalar yapan Müslüman bilim adamı ve mühendistir. Sibernetiğin ilk adımlarını attığı ve ilk robotu yapıp çalıştırdığı kabul edilen Ebû'l İz El Cezeri'nin **Leonardo da Vinci'ye ilham kaynağı olduğu düşünülür**.

Ebû'l İz El Cezeri'nin Eseri: Kitab-ı Hiyel

Ebû'l İz El Cezeri'nin en önemli eseri, o güne kadar tasarladığı sibernetik ve elektronik sistemle ilgili robotları ve makineleri anlattığı kitabı '**Kitab-ül-Cami Beyn –el-İlmi vel-Amel-in-Nafi fi sınaat-il-Hiyel**'dir. Kısaca '**Kitab-ı Hiyel**' olarak da bilinen ve bugün beşi Türkiye'de olmak üzere on beş kopyası olan, Arapça kaleme aldığı bu eserinde, elli farklı aletin plan ve işleyişini anlattı. Bu aletler arasında otomatik cihazlar, kendi kendine öten tavus kuşları, robot filler, otomatik saatler, ele su döken robot insan ve insan ve mühendislikle ilgili birçok alet bulunmaktadır. İlk 4 kısmında 10, son 2 kısmın da 5'er şekle yer verdiği 6 bölümden oluşan kitapta, her aletin şeklini renkli mürekkeplerle çizen Cezeri, şekillerde Arap harflerini kullanarak temel harfler işaretledi ve açıklamalarının kolayca anlaşılması için metinde bunlara göndermeler yaptı. Bazı yerlerde ise bu Arapça harflerin ebcet hesabına göre değerlerini kullandı, bazılarında ise bugün hala anlaşılamamış olan gizli bir harf sistemini kullandı. Eserinde tasarladığı sistemleri ve mekanizmaları anlattıktan sonra bu aletlerin montajı ve nasıl çalıştırılacağı hakkında bilgi verdi.

Eserinde yer alan bütün şekilleri bizzat çizen, renklendiren ve yaldızlayan Cezeri'nin 6 bölümden oluşan kitabında kısaca şunlar yer almaktadır:

- **Birinci Bölüm:** Cezeri, kitabının ilk bölümünde su saati, kadranlı su saati, saat-i müsteviye ve saat-i zamaniye hakkında 10 şekil vererek çalışmalarını anlatır.
- **İkinci Bölüm:** Bu bölümde çeşitli kapların yapılışını, tasarladığı 10 şekille dillendirir.
- **Üçüncü Bölüm:** Bu bölümde kan alınması (hacamat) ve abdest alınması ile ilgili ibrik ve tasların yapılmasını yine 10 farklı şekilde göstererek anlatır.
- **Dördüncü Bölüm:** Bu bölümde havuzları ve fiskiyeleri anlatır.
- **Beşinci Bölüm:** Bu bölümde derin olmayan bir kuyudan veya akan bir nehirden suyu yükselten aletleri tasvir eder.
- **Altıncı Bölüm:** Kitabın bu son bölümünde birbirine benzemeyen 5 farklı makineyi ortaya koyar.

Cezeri'nin bu meşhur eseri, 1974 yılında Donald R. Rill tarafından İngilizceye çevrildi ve “**Al Jazari's Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices**” adıyla yayınlandı.

Ebû'l İz El Cezeri'nin Buluşları ve Mekanizmaları

Ebû'l İz El Cezeri'nin tasarladığı özellikle su ve kandil saatleri gibi aletler, çok karmaşık bir yapıya sahipti. O dönemde elektrik gücü, manyetik güç, foton etkisi veya elektromanyetik güçler olmadığı için Cezeri, aletlerini yerçekimi kuvveti, su gücü ve basınç tesirinden faydalanarak çalıştırıyordu.

- **Cezeri'nin Saatleri:** Cezeri, saatler hakkındaki sistemlerini aynı mil üzerindeki bir gösterge ve onun üzerinden ucuna ağırlık asılı bir kayış geçen kasnak biçiminde tasarladı. Ağırlığın düşüş hızı yüzen bir cisimle kontrol ediliyordu. Kayışın öbür ucuna bağlanmış olan bu cisim ve içinde bulunduğu kap ağır ağır boşaltılıyordu. Belirli süreler içerisinde içi su dolu bir kova devriliyor, devrilince bir mandala dokunarak dişlinin bir diş ilerlemesini sağlıyordu. Cezeri, mandal dişli, palanga ve kaldıraçlardan oluşan sistemde, bugün motorlu araçlarda kullanılan **krank milini** ilk defa kullanmış oldu.
- **Cezeri'nin Tavus Kuşu Saati:** Cezeri, kitabının birinci bölümünde yukarıdakinden başka on farklı saatin nasıl yapıldığını gösterdi. Bunlardan en önemlisi ve göze çarpanı, cephesi 420 santimetre yüksekliğinde olan ve 3 diş içerisinde anne, baba ve yavru tavus kuşları bulunan **“tavus kuşu saati”**dir. Cezeri'nin bu saatinin işleyişi şu şekildeydi: Her yarım saatte bir, sabit seviyeli bir kaptan akan su kayık şeklindeki kaba doluyordu. Suyla dolan kap devriliyor ve bu şekilde boşalan su bir çarkın dönmesini sağlıyordu. Çark dönünce alttaki tavus kuşu da dönüyor, yavrular kavga etmeye başlıyor, üstteki anne tavus kuşu ise 180 derece geri dönerek eski yerine geliyordu. Boşalan kap tekrar dolmaya başlayınca kabın içerisindeki şamandıra yükselerek anne tavus kuşunu yavaş yavaş döndürüyor, anne tavus kuşunun gagası da böylece dakikaları gösteriyordu.
- **Cezeri'nin Fil Saati:** Yine birinci bölümde anlattığı fil saati ise daha karmaşık bir mekanizmaydı. Bu sistem de tavus kuşunda olduğu gibi her yarım saatte bir ejderhanın ağzına bir top düşüyor, bir filin üzerinde oturan adam bir sopa ile file vuruyor, elindeki sopa da saati gösteriyordu.

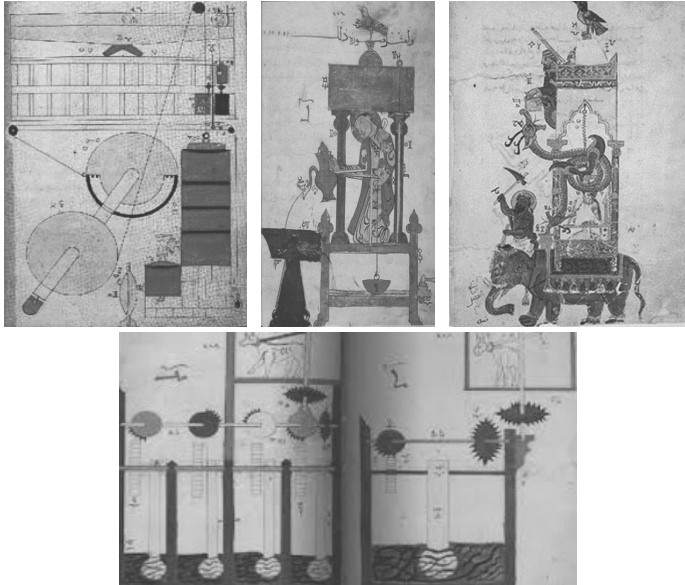
- **Cezeri'nin “Balıklı Adam” Robotu:** Cezeri'nin aynı şekilde çalışan başka bir saat ise elinde tuttuğu bir balıkla karşısındakine bardak veren **“balıklı adam”** diye isimlendirilen bir robottu.
- **Cezeri'nin Hacamat Makinesi:** Cezeri'nin tasarladığı diğer bir alet ise kan aldırırken (hacamat), alınan kanın miktarını ölçmek için kullanılan bir alettir. Şamandıralar yardımıyla kan miktarının ölçüldüğü bu sistem, elinde çubuk tutan bir kadın simgesinin kanın hacmini göstermesi şeklinde çalışıyordu.

Cezeri'nin 50'den fazla cihazın kullanım esaslarını, yararlanma olanaklarını çizimlerle gösterdiği bu olağanüstü kitapta Cezeri, tatbikata çevrilmeyen her teknik ilmin, doğru ile yanlış arasında kalacağını söyler. Bu kitabın özgün kopyası günümüze kadar ulaşamadıysa da bilinen 15 kopyasından 10'u Avrupa'nın farklı müzelerinde, 5 tanesi Topkapı ve Süleymaniye kütüphanelerinde yer almaktadır.

Ebû'l İz El Cezeri'nin fizikçi ve mekanikçi diğer bir eseri de Diyarbakır Ulu Camii'nin ünlü **Güneş Saati'dir**.³⁰

Ebû'l İz El Cezeri'nin kitabında yer alan çizimlerden örnekler

Ebû'l İz El Cezeri “nin kitabında yer alan çizimler.

Artuklu Döneminde Yetişen Diğer Bilim İnsanları

Artuklu döneminde yetişen diğer önemli ilim ve bilim adamları şunlardır:

- **İBNÜS-SALAH (Ö. 1147):** Artuklu Mardin Şifahanelerinde görev yapan ünlü hekimler arasında sayılan ve Şam'da tıp eğitimi almış Mardinli Fahreddin ve Necmeddin Timurtaş (1122-1151) döneminde İbnü's-Salâh gelir. Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl de Artuklu hükümdarlarından, Harput'un sahibi Ebû Bekir b. Karaaslan'a bilimsel bir eserini ithaf etmiştir. Artukoğulları'nın hoşgörülü ortamında yetişen felsefe bilgini ve tabip İbnü's-Salah (Necmeddin Ebü'l-Fütûh Ahmed b. Sırrî), aslen Hemedanlı'dır. Artukoğlu Hüsâmeddin Timurtaş b. İlgazi'nin daveti üzerine, hanedanın himayesinde Mardin'de felsefe okutmuştur. 1147'de vefat etmiştir.
- **FAHREDDİN EL-MARDİNÎ (Ö. 1198):** Fahreddin el-Mardînî, Fahrü'l Mardînî olarak da bilinmektedir. 1155 yılında Mardin'de doğmuştur. Artukoğulları döneminin dünyaca ün yapmış tıp bilgini ve filozofudur. Aslen Kudüslü Ensârîler'dendir. Artuk b. Eksik, Kudüs'ü fethedince Fahreddin'in dedesi Abdurrahman'ı Mardin'e davet etmiş ve aile burada yerleşmiştir. Babası Muhammed b. Abdüsselam b. Abdurrahman el-Ensârî, kadıdır. İbnü's-Salâh'tan felsefe, Bağdat Adudüdevle Hastanesi Başhekimî Eminüddeve İbn Tilmizî'den de tıp tahsili alma imkânı bulan Fahreddin, böylece iki alanda uzmanlaşmıştır. Hocası ile birlikte İbn Sinâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb'ı üzerine yaptıkları inceleme ve tashihler, daha sonra Mardînî'nin el-Kânûn uzmanı olarak tüm dünyada ün yapmasını sağlamıştır. Bir ara Dimaşk'a (Şam) gitmiş ve orada ünlü bir tıp âlimi ve hekimi olan Mühezzebüddin Abdürrahim b. Ali'ye el-Kânûn fi't-Tıbb'ın bir kısmını okutmuştur. Halep Emiri'nin ricası üzerine bir müddet Halep'te kalıp dersler ve konferanslar veren Fahreddin, bu bilimsel faaliyetleri esnasında Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl'e de hocalık yapmıştır. Sühreverdî (ö. 587/1191) hocası Fahreddin el-Mardînî'yi eleştirmekten kaçınmıyordu. Sühreverdî, Halep'te İslam uleması ile giriştiği bilimsel tartışmalar sonucu İslamiyet'e ihanetle itham edilerek Halep uleması tarafından Selâhaddin-i Eyyûbî'ye yapılan ihbar ve şikâyet sonucu, bu ulemanın verdiği fetva üzerine idama mahkûm olmuştu. Fahreddin el-Mardînî'nin en parlak öğrencilerinden biri de İbnü'r Rakîka İbnü'r Rukaya'dır. Bu öğrencisi Fahreddin'in tıp ve felsefî görüşlerini yeni nesillere aktarmayı başarmıştır. Necmeddin İbnü'l-Minfah, Mardin'de

yaşamış adı bilinen diğer önemli bir hekimdir. 1164'te Anazarvalı Dioskorides'in *Materia Medica*'sı Artuklular döneminde Mihran b. Mansûr b. Mihran tarafından Süryânîce'den Arapça'ya *Kitabü'l-Haşâiş* adıyla yeniden tercüme ettirilmiş ve Şehitlik Kütüphanesi'nde muhafaza edilmiştir.

6.4. Artuklu Vizyonu

Bölgede **305 yıl** kalan Artuklular, Türklerin yanı sıra Arap, Süryani, Rum, Ermeni ve Yahudilere de hükmediyordu. Tarih kaynakları; Artuklu yönetimi altındaki her milletin, kendi lisanını konuştuğunu, kendi din ve mezhepleri üzerine ibadet ettiklerini aktarıyor. Adnan Çevik'in uzmanlık alanı Anadolu'nun Türkleşme sürecine girdiği yıllar. Bölge üzerine yaptığı 12 yıllık çalışma, Artuklu hanedanının enteresan insanlar çıkardığı düşüncesini oluşturmuş kendisinde. “Artuklu sultanları; mimariden, siyasetten anlayan, gittiği yeri imar etmeye çalışan, ilme ve ilim adamına kıymet veren insanlar. Aynı dönemde hüküm süren diğer iktidarlar var olan düzeni bozmaya çalışırken onlar düzen kurmak için uğraşıyor.”

Adnan Çevik, Artuklu'yu içinde Türk'ü, Arap'ı, Fars'ı, gayrimüslim'i barındıran bir uzak görüşlülük olarak tarif ediyor: “Bu coğrafyaya kimliğini Müslüman bir Türk boyu kazandırmıştır. Tarih, bu toprakların yaklaşık 305 yıl önceki renginin her şeyiyle Türk olduğunu ortaya koyuyor. Hakim algı ise, Türkler'in bölgeye sonradan yerleştiği yönünde.” Tarihî gerçeklere bilimsellikten uzak, milliyetçi hassasiyetlerle yaklaşmanın hatalı olduğunu belirttikten sonra bu tespiti yapan Çevik'e göre Kürtler Türklerden önce bu topraklarda var; ama Hakkâri Dağları'nda göçer toplulukları olarak yaşıyorlar. Hasankeyf'in, Mardin'in içinde de, kültür, sanat, ticaret ve ilim hayatında da yoklar. Türk, Fars ve Arap kaynakları Kürtlerin yaşam alanı olarak kuzey Zağros dağ seddini işaret ediyor. Bu vesikalar üzerinden yol alındığında bugün sürdürülen pek çok tartışmanın hakiki zeminin uzağında cereyan ettiği görülüyor. Çevik, Artuklu'yu tanımının Güneydoğu coğrafyası üzerine bugün yazılıp söylenenleri tashih ve tekzip etmek açısından da önemli olduğu kanaatinde. “Aksi yönde iddiaları olanlar ortaya bilimsel veri koysun, tartışalım.” dese de bölgede tarih adına görülen her şeyin Türk ve Müslüman Artuklu'yu işaret ettiğini eklemeyi ihmal etmiyor. Üzerinde yaşanan şehirlerle ünsiyet kurmak ve var olan sorunları aşmak için yalnızca toprağın kimler tarafından ve ne zaman fethedildiğini bilmek yetmiyor velhasıl. İnsanların o topraklar üzerinde nasıl yaşadığını anlamaya çalışmadan sokaklar ve binalarla yani tarihin izdüşümüyle konuşmak mümkün olmuyor.

Sultanları 305 yıl hüküm sürse de varlığını koruyan mimari eserler Artuklu'nun aslında sanıldığından daha uzun ömürlü olduğunu ortaya koyuyor. Ancak koskoca bir medeniyeti sadece mimarî ile hatırlamak atalara karşı işlenecek en büyük saygısızlıklardan olsa gerek. Yüzlerce yıl önce bölgeye has bir denge siyaseti yürüten ve bu sebeple asırlardır rahmetle yâd edilen Artuklu'nun kulak verenlere anlatacağı daha çok şeyi olsa gerek...

6.5. Artuklu Mimari Eserleri

Artuklular'ı bugüne taşıyan en önemli unsurların başında mimari eserler geliyor. Artuklu şehirleri olan **Mardin, Diyarbakır, Hasankeyf, Silvan, Kızıltepe, Nusaybin, Dara, Harput ve Halep'te** hâlâ sanatkârlığı, tezyinatı ve malzeme seçimindeki ustalığı ile şaheser kabul edilen çok sayıda Artuklu mimari eseri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları:³

- Mardin'de **Emineddin ve Necmeddin külliyesi**
- Harput, Silvan, Mardin, Kızıltepe **Ulu Camileri**
- Harput **Alacalı Camii**
- Mardin'de **Abdüllatif Camii**
- Bab-es-Sur da denilen **Melik Mahmud Camii**
- Mardin'de **Hatuniye Daru'l-Hadisi** (Devamı metinde belirtilmelidir.

3 Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 3 cilt s.414

Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726